

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ В ТРАНЗИТНИХ ДЕМОКРАТІЯХ

Предметного вираження толерантності набуває в різних соціальних практиках, де вона виступає у функції регулятора людської життєдіяльності, тим самим є ідеальною основою для будь-якого суспільства. Лише у зв'язку з об'єктивно-історичним суспільним розвитком і особливостями сучасного світу толерантність може виступати як передумова і принцип досягнення людей до єдності і взаємного співробітництва.

В Україні нетолерантність виявляється передусім у боротьбі різних кланів за політичну владу і пов'язані з нею економічні привілеї. Усе це сплелось в один вузол і створило в суспільстві напруження, неприйняття іншої думки, позиції, навіть іншої віри. Тобто жорстокість обростає різними словами та ідеями і набуває брутального характеру. Але в діяльності держави потрібно враховувати, що утиск, навіть самих нетерпимих груп, загрожує існуванню толерантного суспільства.

Тому питання про рівень толерантності українського суспільства і динаміка змін, що відбуваються в цій галузі, є сьогодні критично важливим. З однієї сторони, логіка ліберально-демократичних перетворень вимагає затвердження соціокультурного і політичного плюралізму, що передбачає послаблення національної, релігійної, класової, політичної нетолерантності, яка перешкоджає соціальній інтеграції і може призвести до різних потрясінь. З іншої, – та ж сама логіка вимагає укріплення нетолерантності у відношенні політичного екстремізму та злочинності.

Для будь-якого періоду розвитку людських спільнот виявляється закономірним розгляд толерантності як однієї з необхідних умов гармонізації соціальних відносин. І хоча свідоме виділення і визначення феномена толерантності здійснилося досить пізно, проте розуміння його змісту і виконання в більшому чи меншому ступені елементів толерантної поведінки, розуміння норм було реальною умовою виживання людства.

Український дослідник В. Мороз, аналізуючи феномен сучасної європейської толерантності, виділяє два аспекти – нормативний і процедурний, де:

- нормативна толерантність – це насамперед уявлення про спільні цінності, сформовані на основі усного, письмового, медійного знання. Фактично феномен толерантності в даному ракурсі постає як культурний набуток європейських націй; в основі його спільні для європейців витоки ідентичності – впливи християнства, римського права, давньогрецької культури;

- у свою чергу, процедурна толерантність є функціональною, оскільки співвідноситься з зайняттям індивідом відповідної ніші в спільноті і веденням суспільне орієнтованої діяльності. Процедурну толерантність можна коротко визначати як толерантність шляхом здійснення нормативних процедур у повсякденному житті. Це толерантність контакту; цей аспект пов'язаний із адекватним сприйняттям "нових реалій" як результату розширення "життєвого світу" європейця із його щоденним "перетинанням" з дедалі більшою кількістю європейців [1, с. 73-75].

Закономірно, що роль толерантності зростає в перехідні періоди в розвитку суспільства, коли постає необхідність досягнення суспільної злагоди. Крім того, внаслідок великих соціальних потрясінь будь-який політичний режим, що базується на комунітаризмі, але за своєю суттю є індивідуалістичним, змушений кожного разу змінюватись у бік плюралізму. Сама ситуація перехідної епохи заставляє зіштовхуватися самі різні політичні, соціальні, релігійні сили, що саме по собі стимулює спроби вирішення проблеми взаємовідносин між протилежними сторонами.

Як зазначає український науковець О. Довгополова, важливою особливістю періоду переходу є те, що "духовний простір" наповнено "уламками" різних структур, які зіштовхуються між собою і створюють не передбачувані поєднання, причому вибір шляху розвитку структури в період "вибуху" визначається не законами причинності, а випадковістю. Еволюційна епоха не знає хаотичного зіткнення частин зруйнованих і знову побудованих структур, тому проблема вирішення конфліктів між незведеними між собою структурами не стоїть так гостро, як саме в перехідний період [2, с. 7].

На відміну від стабільних політичних систем у перехідних бракує відпрацьованих та законодавчо врегульованих механізмів для управління політичними конфліктами. Сучасну політичну систему України можна віднести до нестабільних систем, які відображають період транзиту до демократії.

Агресивність кожного із учасників перехідного процесу до крайньої межі загострює конфлікт, що також стимулює усвідомлення необхідності виходу із ситуації війни, тобто постановку проблеми толерантності.

Отже, сфера застосування принципу толерантності – це виключно галузь конфліктів. Потреба в толерантності виникає лише у випадку конфлікту. При цьому дії принципу толерантності не змінюються [3, с. 14].

Джерела перехідної політики, як у всій Східній Європі, так і в Україні, лежать не між ринком та державою взагалі, а між різними типами держави та ринку, котрі залежатимуть від інституційних здатностей нового режиму спрямовувати конфлікт у систему демократичної політики, та забезпечення підтримки та толерантності до суспільної ціни економічних реформ.

Тривалість переходу до демократії рахується десятиріччями та поколіннями, і цей важливий фактор є однією з дилем звільнення від авторитаризму. Необхідний певний час для адаптації партій в атмосфері взаємної довіри та толерантності, поваги до закону, а досягнути цього можна шляхом багаторічної конкуренції, взаємодії і серії демократичних виборів. Чим менше практичного досвіду багатопартійності, чим несприятливіші соціально-економічні умови, що сприяють виробленню толерантності, тим необхідний довший часовий потенціал [4, с. 17].

Як зазначає Б. Андрусишин, однією з проблем для України є формування такого менталітету народу, який включав би толерантність потенційних учасників конфліктів, коли важливо не дійти до крайніх меж. Велику роботу слід провести для подолання правового нігілізму громадян, роз'яснення ситуації, що найшкідливішим для українського відродження є реалізація групових егоїстичних інтересів, які ведуть до перманентної боротьби в суспільстві, що врешті дискредитує українську державу [5, с. 91]. Тому не має сенсу абсолютизувати демократичні перетворення в Україні і завуальовувати можливі потенційні конфлікти.

Відкриті, демократичне суспільство ставить перед політичною елітою нові нормативні вимоги. На думку А. Самаріна, здібність мирно вирішувати протиріччя та конфлікти в суспільстві, не допускати кровопролиття повинно стати важливим мірилом оцінки політичних лідерів груп та партій. Готовність до компромісів, толерантність, вміння вести діалог зі всіма іншими суспільними групами, враховуючи їх законні інтереси – це і є тими властивостями еліт, що мінімально необхідні в демократичних умовах [6, с. 147].

Толерантність та взаємна довіра складаються поступово, на протязі історії, спочатку лише всередині замкнутої політичної арени. Поява тут росту еволюції демократії, поетапно розвиваючись, набуває форми політичного суперництва у відносно вузькому колі протиборної еліти, а потім поступово розростається, вбираючи в себе все більш значну частину населення. Хоча в сучасному державному управлінні, що ґрунтується на вільній конкуренції, вже неможливо обмежувати законом виборчі або інші права участі громадян у долі суспільства, все ж роль поетапності та поступовості в розвитку будь-якої демократії є дуже важливою. Широкі політичні свободи, участь у суспільних справах, боротьба за владу несуть в собі ризик як для початківців в політиці, так і для зрілих суспільних сил. Певною мірою поступовість становлення політичної конкуренції необхідна для того, щоб суперницькі політичні сили могли навчитися толерантності та взаємодії один з одним, а також розумінню того, що поразка – це ще не загибель, що від перемоги невіддільна звітність, а від влади – відповідальність. Чим менший ризик і невизначеність, тим вищі шанси стабільної, ненасильницької демократії [7, с. 15-16].

Як слушно зауважує О. Кривицька, на честь України слід сказати, що демократизація в усіх сферах життя, відмова від тоталітарної спадщини, відсутність ознак дискримінації, перш за все на національному ґрунті, сприяють толерантному

співіснуванню різних народів. Законодавчо було закріплено недопустимість привілеїв за етнічною чи іншою ознакою. Однак криза в економіці, брак об'єднуючої національної ідеології, активна політизація етносів на фоні різних ментальних пріоритетів обумовили кризовість та конфліктність процесу етнічної ідентифікації. 1) Конфліктний потенціал пострадянської етнічної ідентифікації полягає в багатокультураті українського суспільства. 2) Постійним джерелом напруги в Україні є мовна біполярність. 3) Поляризація етнічних інтересів в регіональному розподілі створює перешкоди на шляху консолідації українського етносу. 4) Брак рівноваги між збереженням креативного потенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів. 5) Подвійна ідентичність українського суспільства може породжувати заперечення національних цінностей, демонстрування презирства до всього національного. 6) Брак національної ідеології, здатної консолідувати навколо ідеї всебічного розвитку української незалежної держави всіх громадян незалежно від їх етнічного походження. 7) Кризовість та конфліктність пострадянської ідентифікації етноспільнот поглиблює специфіка конфесійної ситуації, розмитість релігійних уявлень. 8) Відчуття власної неповноцінності та, як наслідок, колоніальної спадщини, комплекс української меншовартості ускладнюють процес української національної ідентифікації. 9) Спроба частини української еліти нав'язати етнічну модель нації посилює прояви регіоналізації. 10) Додатковим чинником етнічної поляризації суспільства став етнополітичний регіоналізм у Криму та прояви кримського сепаратизму як наслідок політизації кримськотатарської етнічності [8, с. 42-62].

На досить складний етно-соціальний простір в Україні звертає увагу український дослідник М. Шульга, зазначаючи необхідність регулювання відносин у цьому просторі [9, с. 14-17]. У свою чергу В. Іщенко зазначає, що для консолідації та модернізації нашого суспільства значною перешкодою можуть стати тенденції у зростанні загального рівня нетолерантності, а також погіршення ставлення між головними лінгвоетнічними групами [10, с. 26]. Власне кажучи, така тенденція сьогодні яскраво проявляється.

Але якщо про пересічних українських громадян можна говорити як про відносно толерантних суб'єктів суспільства (звичайно, при умові невтручання ззовні, зацікавлених у виникненні конфліктних ситуацій, різних політичних сил), то про наявність такої риси як толерантність не доводиться говорити, згадуючи українських політиків.

Президентські вибори, до речі, й стали випробуванням на толерантність, наскільки в нашому суспільстві затверджуються демократичні цінності. Звичайно, що саме під час виборчих перегонів активізується протистояння різних політичних сил. Тому, яким чином відбувається консолідація або, навпаки, посилення протистояння, яких правил дотримуються політики у боротьбі за державну владу, і визначається загальний рівень толерантності політиків.

На думку Є. Казачинського, саме толерантність як визначальна нормативна демократична цінність постає в даному випадку одним з вирішальних критеріїв оцінки лояльності суб'єкта до обраного суспільством курсу на демократичні перетворення. Така ключова позиція в системі демократичних цінностей належить толерантності у зв'язку з тим, що без неї реалізація решти складових цієї системи практично неможлива. Толерантність, як домінанта політичного простору, робить можливою свободу вибору: без неї стають нереальними ні вільна боротьба партій на виборах, ні свобода індивідуального виборця підтримувати ті суспільно-політичні рухи, які відповідають його перевагам та зробленому ним політичному вибору [11, с. 18-19].

Як слушно зазначає В. Ханстантинов, основними причинами сплеску нетолерантності можна назвати такі: вплив залишків тоталітарної психології та культури на свідомість мільйонів людей, що спричинили заідеологізованість мислення, вразливість до пропагандистських стереотипів "ворога", некритичне поглинання однієї істини, психологічну залежність від авторитетних думок і харизматичних лідерів; правовий нігілізм, який трансформується у прояви безвідповідальності за слова та вчинки, нехтування чинними правилами, нормами, що склались, а також поширений серед вітчизняних політиків підхід щодо примату політичної доцільності над законністю, який бере свою історію ще з часів більшовицької революції; упереджене в оцінках і безпрецедентне за розмахом іноземне втручання у внутрішні справи української держави, що створювало відчуття своєрідного політико-психологічного захисту і обґрунтування позицій їх багаточисельних прибічників, як у політичному істеблішменті, так й серед широкого загалу [12, с. 22-23].

Як це не прикро визнавати, але передвиборчі кампанії в Україні характеризувалися саме нетолерантним ставленням політиків до опонентів. В основному політики вибирали такі засоби боротьби, які в першу чергу дискредитували опонентів, в основному, на рівні особистих якостей, особливостей біографії, приватного життя. Стосовно ж передвиборчих програм, то вони проходять по такій лінії розколу: мовне питання та східний – західний вектор розвитку держави.

Мистецтво політиків і полягає в тому, щоб не допустити насилля, нетолерантних відносин між людьми, а політичних противників зробити своїми прихильниками [13, с. 96].

На думку Л. Кравчука, до толерантності ми ще не досі. І цьому є причина. Це, перш за все, перехід від однієї системи думання, філософії життя до іншої, а також спосіб життя, політичні пристрасті, боротьба за владу, за виживання, корупція, злочинність. Усе це сплелосло в один вузол і створило в суспільстві напруження, несприйняття іншої думки, позиції, навіть іншої віри. Тобто жорстокість, жорстокість, жорстокість... Вона обростає різними словами та ідеями (якщо можна назвати це ідеями) і набуває брутального характеру [14, с. 7].

І, як наслідок цього, є виникнення в окремих регіонах потенціалу територіальної дезінтеграції, ознаками якої є: значна активізація на окремих територіях різних політичних сил, що виступають під гаслами сепаратизму або автономізму; загострення релігійного протистояння різних конфесій; посилення деструктивного впливу на міжрегіональні відносини штучно загостреного мовного питання; нерівномірність процесів розвитку територій, що породжує міжрегіональні суперечності на ґрунті диференційованого ставлення населення до політичних подій в країні [15, с. 36].

Автор даного дослідження погоджується з думкою, висловленою Є. Казачинським, про те, що нетолерантне ставлення до опонентів не заважає окремим діячам користуватися підтримкою значної частини електорату, яка, віддаючи свої голоси цьому кандидату, схвалює таким чином його непримиримість, агресивність, ворожість до конкурентів. Це свідчить про те, що, з одного боку, суспільство частково ще живе, можливо, несвідомо, політичними категоріями і цінностями минулої тоталітарної епохи – епохи класової боротьби та диктатури одного класу, епохи, коли саме нетерпимість була цінністю, саме нетолерантність до класових ворогів та безкомпромісність в боротьбі з ними (як політичними, так і фізичними методами) визначали характер політичного життя країни; з іншого боку, можна зробити висновок, що навіть ті, хто вже сьогодні бачить перед собою демократичні орієнтири розвитку суспільних відносин, все ж таки ще недостатньо чітко усвідомлюють всю важливість побудови відповідної системи політичних цінностей на засадах толерантності, безумовно необхідність плекання толерантності як атрибуту політичної культури суспільства та держави в цілому і кожної окремої особи зокрема [16, с. 19].

Слід урахувати в даному випадку одну важливу тенденцію: тоді, як політична активність падає, політизація свідомості зростає. Люди все більшою мірою схильні оцінювати будь-які факти дійсності, що навіть не мають ніякого відношення до політики, з погляду тільки своїх політичних симпатій та антипатій. Спеціальні дослідження довели, що найбільш розповсюдженими стереотипами свідомості, що виступають як оцінюючі критерії, є "у всьому винні комуністи", або "це все винні демократи". Дана політизація свідомості, певною мірою, ніби бомба вповільненої дії: політична активність може різко зрости. Сучасні події і є прикладом такої тенденції.

Рівень толерантності істотно відрізняється в різних соціально-демографічних групах. Найбільшу схильність до толерантності (так само, як і найбільший оптимізм в майбутньому) виявляє молодь, люди з високим рівнем освіти, жителі невеликих містечок. Найменшу – робітники середньої та низької кваліфікації, службовці, пенсіонери, населення великих міст.

Той, хто проголосив би толерантність чарівною паличкою, з допомогою якої можна вмиг розв'язати усі проблеми реального суспільства, особливо за часів фундаментальних змін, дуже скидався б на kota Леопольда. Толерантність – лише одна зі складових зрілої громадянської свідомості і поведінки. Разом з тим без її наполегливого виховання на

суперечливому шляху до внутрішньоконсолідованого демократичного суспільства абсолютно не обійтися.

Що ми маємо на сьогодні? Так звана "коаліція" ніяк не може дійти згоди, і замість того, щоб вирішувати важливі для держави питання, займається задоволенням власних амбітних цілей. У цей час активізується опозиція, яка, до речі, у своїх гаслах ставила на перший план економічний та соціальний розвиток держави, чомусь спрямувала свою діяльність в суто політичне річце, яке аж ніяким чином не сприяє зростанню економічних показників і не відзначається високим рівнем толерантності. І звичайно, знову слід повернутися до мовного питання, яке активно використовує опозиція для тиску на владу з доказом її безпорадності. Надання статусу російській мові регіональної лише розколює українське суспільство, а не консолідує його. Мовна толерантність населення є одним з вирішальних чинників стабільності суспільства в усіх її вимірах – соціально-економічному, політичному, культурологічному, демографічному, міжконфесійному тощо. Це надзвичайно делікатна сфера людського спілкування, яка протягом історично тривалого часу формується природним чином.

Одним з найбільш складних питань внутрішньополітичного життя України є процес її регіоналізації. Невирішеність багатьох проблем як на правовому рівні, так і на рівні управління регіональними процесами, поряд з соціально-економічними чинниками, призводить до посилення відцентрових тенденцій та впевненості у перевагах "автономного плавання".

Катастрофічний стан української економіки призвів до поглиблення об'єктивно існуючих відмінностей різних регіонів України, що поряд з іншими чинниками – етнічним складом населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю населення тощо – проявилось на рівні різниці у політичних інтересах. Історично склалося так, що відмінності між регіонами в Україні – це, перш за все, відмінності економіко-технологічного характеру. З одного боку – індустріальний Схід і Південь з високою концентрацією робітничого класу, з іншого – Північний Захід, де практично немає заводів-гігантів, а існуючі промислові центри розпорочені [17, с. 13].

Це, у свою чергу, є постійною загрозою для виникнень політичних конфліктів, і про толерантні відносини доводиться забувати.

Якщо Україна дійсно бажає збудувати демократичне суспільство, а також розраховує на реальне входження до Євросоюзу, то аксіомою для неї повинна стати теза про те, що держава та її інститути існують для громадян. І чи не в першу чергу це положення стосується мовних проблем. Справа в тому, що природна і абсолютно нормальна для багатьох цивілізованих країн ситуація полілінгвізму в Україні перетворена на конфронтаційну. А це серйозно дестаблізує суспільне життя. Отже, для ефективного управління політичними конфліктами, слід на передній план у всіх відносинах спиратися на принципи толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мороз В. Загрози європейській толерантності в умовах інтеграційних процесів / В. Мороз // Молода нація. – 2003. – № 4 (29). – С. 71-78.
2. Довгополова О.А. Принцип толерантності в контексте духовної культури переходних епох / О.А. Довгополова // Дис. ... канд. филос. наук. – Одеса, 1997. – 20 с.
3. Там же. – С. – 14.
4. Технології політичної влади: Зарубіжний досвід: Книга-дайджест [В.М. Іванов, В.Я. Матвієнко, В.Г. Патрушев, І.В. Молодих]. – К.: Вища школа, 1994. – 263 с.
5. Андрусишин Б. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу / Б. Андрусишин // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 83-91.
6. Самарин А. Социальные конфликты в меняющемся мире / А.Самарин // Социс. – 1997. – № 2. – С. 145-149.
7. Технології політичної влади: Зарубіжний досвід: Книга-дайджест [В.М. Іванов, В.Я. Матвієнко, В.Г. Патрушев, І.В. Молодих]. – К.: Вища школа, 1994. – 263 с.
8. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О.Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 42-62.
9. Шульга М. Етносоціальний простір українського суспільства / М.Шульга // Світ безпеки. – 1994. – № 2. – С. 14-17.
10. Іщенко В.О. Чепур А.Ю. Структура та динаміка етнічної толерантності населення України / В.О.Іщенко, А.Ю. Чепур // Наукові записки. Соціологічні науки / НУ "Києво-Могилянська академія". – 2002. – Т. 20. – С. 17-26.
11. Казачинський Є.Г. Проблема толерантності під час проведення виборчих кампаній в Україні / Є.Г. Казачинський // Наукові праці. – 2006. – Вип. 27. – Т. 40. – С. 17-20.
12. Ханстантинов В.О. Проблема толерантності в контексті політичної культури сучасного українського суспільства / В.О. Ханстантинов // Наукові праці. – 2006. – Вип. 27. – Т. 40. – С. 21-23.
13. Семенко М. На часі політика моральності / М.Семенко // Віче. – 1999. – № 3. – С. 95-103.
14. Кравчук Л.М. До толерантності ми ще не доросли / Л.М.Кравчук // Віче. – 2002. – № 11. – С. 7-8.
15. Кривицька О. Міжетнічна толерантність. Як скоротити "соціальну відстань" / О.Кривицька // Віче. – 2002. – № 9. – С. 35-40.
16. Казачинський Є.Г. Проблема толерантності під час проведення виборчих кампаній в Україні / Є.Г. Казачинський // Наукові праці. – 2006. – Вип. 27. – Т. 40. – С. 17-20.
17. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України / О. Кривицька // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 3-22.

Подано до редакції 11.01.2010